

OBJAŚNIENIA WYRAZÓW I ZWROTÓW

Natalia Boczek

(Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II,
e-mail: natalia.h.boczek@gmail.com)

NAZWISKO KOTARBA // KOTERBA W ŚWIELE GEOGRAFII JĘZYKOWEJ

W badaniach prowadzących do rozwiązania etymologii nazwisk istotną rolę odgrywa wykorzystanie danych statystycznych, które odzwierciedlają geograficzne rozmieszczenie nazwisk, a tym samym pokazują różnice dialektalne w strukturze różnych wariantów fonetycznych nazwiska pochodzących od tej samej podstawy. Dane te są od niedawna dostępne dla badaczy głównie dzięki *Słownikowi nazwisk współcześnie w Polsce używanych* Kazimierza Rymuta.¹ W opracowaniu tym znalazły się zestawienia pokazujące liczebność nazwisk w poszczególnych województwach, zgodnie z podziałem administracyjnym Polski sprzed 1999 roku, a więc na 49 województw. W tym wypadku uszczegółowienie danych jest zaletą, gdyż daje dokładniejszy i pełniejszy obraz opisywanego zjawiska.

Niniejszy artykuł poświęcony jest nazwiskom odapelatywnym *Kotarba // // Koterba* oraz innym wariantom pochodzącym od wspólnej podstawy *kocierpka* (stp. *kucirpka*, por. *cierpnać*, *pocierpka*), czyli gwarowej nazwy czeremchy występującej na terenie Małopolski i Wielkopolski. Taką etymologię nazwisk *Kotarba // Koterba* wskazuje K. Rymut w opracowaniu *Nazwiska Polaków. Słownik historyczno-etymologiczny*.² Franciszek Sławski w *Słowniku etymologicznym języka polskiego* nie podaje bezpośrednio nazw *Kotarba // Koterba*, a w artykule hasłowym dotyczącym leksemu *kocierpka* stwierdza, iż „wyraz izolowany etymologicznie ulega różnym wykojeńcom”.³ Pogląd ten przyjmuje także Aleksandra Cieślíkowa w *Słowniku etymologiczno-motywacyjnym staropolskich nazw osobowych*, w części poświęconej nazwom odapelatywnym. A. Cieślíkowa

¹ K. Rymut, *Słownik nazwisk współcześnie w Polsce używanych*, t. 110, Kraków 1992–1994.

² K. Rymut, *Nazwiska Polaków. Słownik historyczno-etymologiczny*, t. 1, Kraków 1999, s. 65.

³ F. Sławski, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, t. 2, Kraków 1958–1965, s. 316.

podaje ponadto, że nazwę osobową *Kotarba* łączył z gwarowym *kocierpka* Aleksander Brückner.⁴

F. Sławski podaje za *Słownikiem gwar polskich* Jana Karłowicza, że wyraz *kocierpka* notuje się w Ropczycach, w Poznańskim, Lubelskiem, a także na Kujawach i Mazowszu.⁵ Z kolei gwarowe nazwy czeremchy zostały ujęte na mapach *Małego atlasu gwar polskich*, co zostanie omówione w dalszej części artykułu.

Same części *-ar-/-er* w leksemach *kotarba*, *koterba*, *kocierba* są kontynuantami prasłowiańskiego *ř* miękkiego. Oboczność ta ma pochodzenie północnopolskie, ale sam wyraz jest południowy, terytorialnie i językowo wiąże się z łużycką nazwą *póšerpina*, oznaczającą czeremchę (por. starołużyckie *trpka*, łemkowskie *kočerbyna* // *kočurbyna* – wszystkie w znaczeniu ‘czeremcha’). F. Sławski zauważa, że „wyraz dolnołużycki gwarantuje, że podstawą jest forma *po-cierp-ka*, utworzona za pomocą przyrostka *-ka* od *po-cierpnać* – ‘ścierpnać’, ‘zdrećwieć’”.⁶

F. Sławski nadmienia również, że wyraz *kocierpka* mógł występować w wielu odmianach fonetycznych i tak też wygląda realizacja leksemu jako podstawy nazwy osobowej. W *Słowniku nazwisk...* K. Rymuta, prócz *Kotarby* i *Koterby*, wyróżniono takie warianty nazwisk jak: *Kocierba*, *Korcipa* (z metatezą spółgłosek), *Kurcipa*, *Kociba*, *Kociuba* (z adideacją).⁷ Warto wspomnieć, że wszystkie wymienione formy wskazuje F. Sławski jako możliwe warianty leksemu ‘kocierpka’.⁸

Szczególnie interesujące z punktu widzenia zarysowanej w temacie artykułu problematyki wydają się warianty *Kotarba* // *Koterba*, w których można zaobserwować charakterystyczne części: w nazwisku *Kotarba* część *-ar-* charakterystyczną dla Małopolski, w nazwisku *Koterba* zaś – część *-er-*, łączoną z dialektem wielkopolskim. Zróżnicowanie to opisuje np. Zdzisław Stieber w *Zarysie dialektologii języków zachodnio-słowiańskich* na przykładzie gwarowych wariantów nazw gryki – *tartarka* // *Taterka*.⁹ Rozważania te stały się podstawą głównego problemu poruszonego w artykule, mianowicie – czy opisane różnice dialektalne obserwowane w poszczególnych regionach Polski przekładają się na geograficzne rozmieszczenie różnych wariantów nazwiska pochodzącego od wspólnej podstawy. K. Rymut we wspomnianym już opracowaniu *Nazwiska Polaków...* wskazuje, że nazwisko *Koterba* z częścią *-er-* jest charak-

⁴ *Słownik etymologiczno-motywacyjny staropolskich nazw osobowych*, cz. 1.: *Odapelatywne nazwy osobowe*, oprac. A. Cieślakowa przy współudziale J. Szymowej i K. Rymuta, Kraków 2000, s. 204.

⁵ J. Karłowicz, *Słownik gwar polskich*, t. 2, Kraków 1900–1911, s. 392.

⁶ F. Sławski, dz. cyt., s. 316–317.

⁷ K. Rymut, *Słownik nazwisk...*, t. 5, Kraków 1993, s. 64–66.

⁸ F. Sławski, dz. cyt., s. 152–153.

⁹ Z. Stieber, *Zarys dialektologii języków zachodnio-słowiańskich*, Warszawa 1965, s. 80–81.

terystyczne dla Wielkopolski,¹⁰ czy jednak tę sugestię potwierdzają dane statystyczne?

W *Słowniku nazwisk...* K. Rymuta zamieszczono informację, że nazwisko *Kotarba* notowane jest właściwie w całej Polsce, bo w 36 województwach (ogółem 1722 nosicieli). Rozmieszczenie geograficzne nosicieli nazwiska z podziałem na poszczególne województwa usytuowane w konkretnych regionach Polski przedstawia się następująco:

- Małopolska: częstochowskie – 30, kieleckie – 31, krakowskie – 662, lubelskie – 5, nowosądeckie – 133, rzeszowskie – 185, przemyskie – 12, tarnowskie – 94, tarnobrzeskie – 16, piotrkowskie – 1, co łącznie daje liczbę 1175 i stanowi 68,2% wszystkich nosicieli;
- Wielkopolska: poznańskie – 20, kaliskie – 7, konińskie – 6, łódzkie – 4, bydgoskie – 8, piłskie – 26, co łącznie daje liczbę 71 i stanowi 4,1% wszystkich nosicieli;
- Ziemie Zachodnie i Północne: gdańskie – 35, olsztyńskie – 7, słupskie – 4, koszalińskie – 25, szczecińskie – 7, gorzowskie – 2, zielonogórskie – 23, legnickie – 6, jeleniogórskie – 37, wrocławskie – 49, wałbrzyskie – 48, co łącznie daje liczbę 243 i stanowi 14,1% wszystkich nosicieli;
- Śląsk: bielskie – 40, katowickie – 124, opolskie – 14, co łącznie daje liczbę 178 i stanowi 10,3% wszystkich nosicieli;
- Mazowsze: ostrołęckie – 3, co stanowi 0,17% wszystkich nosicieli, stołeczne warszawskie – 47, co stanowi 2,72% wszystkich nosicieli (wyniki te zostały rozdzielone, ponieważ w badaniach statystycznych nie można brać pod uwagę danych pochodzących z województwa warszawskiego jako miarodajnych, o czym szerzej w dalszej części artykułu);
- Podlasie: białkopodlaskie – 2, białostockie – 1, suwalskie – 2, co daje łącznie liczbę 5 i stanowi 0,29% wszystkich nosicieli.

Najczęściej zatem nazwisko notowane jest w byłych województwach: krakowskim (662 nosicieli), rzeszowskim (133 nosicieli), nowosądeckim (133 nosicieli), czyli w obszarach usytuowanych w Małopolsce. Wyższy wskaźnik występowania nazwiska na Śląsku (katowickie – 124 nosicieli) może być natomiast spowodowany migracją ludności pochodzącej z województw małopolskich w celach ekonomicznych. Podobna sytuacja mogła mieć miejsce np. w dawnym województwie wałbrzyskim (48 nosicieli). W pozostałych województwach nazwisko *Kotarba* nie jest już tak licznie reprezentowane, dla porównania z regionami mieszczącymi się w obrębie Wielkopolski – w byłym województwie poznańskim zanotowano 20 nosicieli, w byłym województwie kaliskim – 7 nosicieli.¹¹

Powyższe dane można porównać z zasięgiem gwarowego apelatywu *kotarba*. Okaże się wówczas, że w *Małym atlasie gwar polskich* została poświadczona tylko raz, w okolicy Kłobucka, Częstochowy i Radomska,

¹⁰ K. Rymut, *Nazwiska Polaków...*, dz. cyt., s. 65.

¹¹ K. Rymut, *Słownik nazwisk...*, dz. cyt., s. 64.

a więc na terytorium Małopolski. Również rodzina wyrazowa związana z *kotarbą*, a więc np. apelatwy: *kocirba*, *kocirpka*, notuje się na obszarze Małopolski.¹² W innych częściach kraju notuje się inne określenia:

- *czereпча* występuje na zwartym obszarze pogranicza wschodniego (na Podlasiu, Lubelszczyźnie, we wschodniej części Podkarpacia), a na wschodzie Mazowsza notuje się formy *czereпча*, *czereпча*, *czereпча*, *czereпча* – są to postaci fonetyczne z pełnogłosem nawiązujące do wschodniosłowiańskiej nazwy *czereпча*;
- nazwy *smrodzina*, *smrodzyna*, *smrodynia* występują w gwarach Polski centralnej (zajmują obszar w kształcie grzyba) oraz w gwarach Warmii i Mazur, co potwierdzają ustalenia Stanisława Dubisza,¹³ na południu natomiast notuje się zwarty obszar nazwy *smrodyń*;
- *trzeпча* i warianty *trzeпча* (zwarty zasięg w środkowo-wschodniej Wielkopolsce), *trzeпча*, *strzeпча*, *strzeпча*, *streпча* występują na obszarze Wielkopolski i Śląska zachodniego, a więc jest to wyraz zachodniopolski, stary, być może kontynuacja pie. **kermusa*.

Nazwisko *Koterba* wydaje się z kolei częstsze w Wielkopolsce, co obrazują następujące dane: w całej Polsce nazwisko pojawia się 824 razy i jest notowane w 31 województwach, a więc zdecydowanie rzadziej niż wariant „małopolski”. Rozmieszczenie geograficzne nosicieli nazwiska z podziałem na województwa usytuowane w poszczególnych regionach Polski wygląda następująco:

- Wielkopolska: poznańskie – 67, kaliskie – 146, konińskie – 4, łódzkie – 7, wrocławskie – 2, bydgoskie – 4, pilskie – 1, co daje łączną liczbę 231 i stanowi 28,03% wszystkich nosicieli;
- Małopolska: częstochowskie – 43, kieleckie – 30, krakowskie – 11, nowosądeckie – 69, krośnieńskie – 1, rzeszowskie – 24, przemyskie – 6, tarnobrzeskie – 3, tarnowskie – 18, co daje łączną liczbę 205 i stanowi 24,8% wszystkich nosicieli;
- Śląsk: bielskie – 6, katowickie – 189, opolskie – 9, co daje łączną liczbę 204 i stanowi 24,7% wszystkich nosicieli;
- Ziemie Zachodnie i Północne: elbląskie – 1, gdańskie – 8, słupskie – 7, szczecińskie – 4, gorzowskie – 31, zielonogórskie – 20, legnickie – 4, jeleniogórskie – 6, wałbrzyskie – 31, wrocławskie – 31, co daje łączną liczbę 143 i stanowi 17,3% wszystkich nosicieli;
- Mazowsze: siedleckie – 10, co stanowi 1,2% wszystkich nosicieli, stołeczne warszawskie – 31, co stanowi 3,7% wszystkich nosicieli.

Jak widać z powyższego zestawienia, większa liczba osób noszących to nazwisko pojawia się w byłych województwach: katowickim (189 nosicieli), kaliskim (146 nosicieli), nowosądeckim (69 nosicieli) oraz poznań-

¹² *Mały atlas gwar polskich*, t. 11, Wrocław–Kraków 1957, mapa nr 548, oprac. A. Kuziorowa.

¹³ S. Dubisz, *Nazwy roślin w gwarach ostródzko-warmińsko-mazurskich*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1977, s. 44–46.

skim (67 nosicieli), w pozostałych województwach notowani są nieliczni nosiciele,¹⁴ co tłumaczy się różnorodnymi migracjami ludności, zwłaszcza przenoszeniem się do dużych miast ze względów ekonomicznych, a także przesiedleniami wynikającymi z historii Polski. W województwach gozrowskim i zielonogórskim można podejrzewać, że nosiciele nazwiska *Koterba* pochodzą z Wielkopolski, możliwe że tak jest też w województwach wrocławskim i wałbrzyskim. Gdyby założyć, że na Ziemiach Zachodnich i Północnych *Koterba* pochodzi z migracji wielkopolskiej, łączna liczba nosicieli nazwiska z Wielkopolski wyniosłaby 374, co stanowiłoby 45,3% wszystkich nosicieli. W takim układzie wzrasta przewaga „wielkopolskości” nazwiska *Koterba*, są to jednak tylko założenia.

Wydaje się, że do województw północnych docierali raczej migranci z „biednej” Małopolski niż z „bogatej” Wielkopolski. Biorąc pod uwagę te założenia, a także to, że występowanie nazwiska *Kotarba* na północy jest wynikiem niewątpliwej migracji ludności z Małopolski, należy mieć świadomość, że nazwisko *Koterba* również może pochodzić z Małopolski. Duża liczba nosicieli nazwiska zawierającego wielkopolską częśćkę *-er-* w województwach położonych na obszarze Wielkopolski nie tyle stanowiłaby wówczas dowód na „wielkopolskie” pochodzenie omawianego wariantu, co wskazywałaby, że nazwisko *Koterba* jest jedynie wielkopolską wersją nazwiska *Kotarba*, pochodzącego z Małopolski.

Trzeba poza tym przyznać, że w województwach małopolskich i wielkopolskich notuje się prawie równe wskaźniki występowania nazwiska *Koterba*, z nieznaczną tylko przewagą w Wielkopolsce. Wskazywałoby to na możliwość występowania w Małopolsce obocznej formy apelatywu *kotarba* // *koterba*. Stan taki potwierdzałoby również występowanie na terenach małopolskich całych obszarów, w których notuje się gwarowe formy typu *kocierba*, *kocierpa*, *kocierpka*. Formy takie, według cytowanego już *Małego atlasu gwar polskich*, notuje się m.in. na Podkarpaciu, Lubelszczyźnie, w okolicach Myślenic i Nowego Targu.

Można jednak podejrzewać, że nazwiska *Kotarba* // *Koterba* są charakterystyczne odpowiednio dla Małopolski / Wielkopolski, a także, że realizują charakterystyczne cechy gwarowe notowane w dialektach obserwowanych na wspomnianych obszarach. Ponadto, zarówno K. Rymut, jak i autorzy *Słownika staropolskich nazw osobowych* pod redakcją Witolda Taszyckiego wskazują daty pierwszych notacji nazwisk na lata: 1393 dla nazwiska *Kotarba* i 1398 dla nazwiska *Koterba*. Co ciekawe, dokumenty, w których odnotowano te nazwiska to: dla wielkopolskiego nazwiska *Koterba Wybór zapisek sądowych grodzkich i ziemskich wielkopolskich z XV w.*, a dla małopolskiego nazwiska *Kotarba – Najstarsze akta konsystorza lwowskiego*.¹⁵

¹⁴ K. Rymut, *Słownik nazwisk...*, dz. cyt., s. 65.

¹⁵ Por. W. Taszycki (red.), *Słownik staropolskich nazw osobowych*, t. 3, Wrocław 1971, s. 108–109.

Poruszane w artykule zjawisko można również pokazać na przykładzie wariantu *kotyriba* w znaczeniu 'głowa', który notowany jest i w słowniku F. Sławskiego, i u A. Cieślukowej jako element gwar śląskich. W *Słowniku nazwisk...* K. Rymuta ujęte zostało nazwisko *Kotyriba*, co obrazują następujące dane: w całej Polsce nazwisko zanotowano 555 razy, w 18 województwach, przy czym przeważająca część jego nosicieli zamieszkiwała były województwa: katowickie (332 nosicieli), opolskie (110 nosicieli) i krakowskie (31 nosicieli),¹⁶ a więc Śląsk i jego okolice. Zestawienie to stanowi kolejne zobrazowanie zależności między geografią językową a etymologią nazw osobowych.

Zawarte powyżej rozważania prowadzą do ogólnego wniosku, że nie da się oderwać badań nad etymologią nazw od dialektologii, od geografii językowej i od statystyki.

Stąd też można wysnuć kolejny wniosek, iż poszczególne nazwy osobowe wyrastały na jednym, ściśle określonym terenie, a później ich nosiciele rozprzestrzeniaли się w różne strony, jednak do dziś można wyznaczyć „źródła” ich pochodzenia, czyli większe skupiska osób posługujących się daną nazwą. Oczywiście istnieje obawa, że współczesne nazwiska są zbyt mocno oddalone od pierwotnych siedlisk, by statystyka odgrywała znaczącą rolę w ich badaniu. Mimo tego rozproszenia i dziś możliwe jest jednak wskazanie obszarów większej reprezentacji poszczególnych nazw, co pozwala przypuszczać, że są to tereny zamieszkiwane przez ich najstarszych nosicieli. Cechy gwarowe charakterystyczne dla danego terenu i utrwalone w nazwach własnych jeszcze mocniej podkreślają tę zależność. Warto zaznaczyć, że w badaniach statystycznych, opierających się na danych pochodzących z poszczególnych województw, praktycznie nie bierze się pod uwagę Warszawy i byłego województwa stołecznego warszawskiego jako obszaru, do którego masowo napływają mieszkańcy całego kraju. Dane liczbowe z tego terenu nie mogą być więc miarodajne.

Można także postawić pytanie: czy zawsze widoczne są zależności między geograficznym rozmieszczeniem nazw a obecnymi w tych nazwach cechami dialektalnymi? Z pewnością zdarzają się wyjątki od tej reguły, jednak znakomita większość nazw kojarzonych z określonymi regionami znajduje odzwierciedlenie w nazwiskach najbardziej charakterystycznych dla tych regionów. Zjawisko to potwierdza tezę stanowiącą, że nazwiska są swoistymi „archiwami” gromadzącymi cechy regionalne danego terenu, a tym samym pozostają niewyczerpanym zbiorem inspiracji i wyzwań badawczych dla językoznawców.

¹⁶ K. Rymut, *Słownik nazwisk...*, dz. cyt., s. 66.